

УДК 159.9

Колодяжна А.В.,

*к.психол.н., доцент кафедри професійної освіти в сфері технологій та дизайну
Київського національного університету технологій та дизайну, kol-alla@ukr.net*

Україна, м. Київ

САМОСВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ЇЇ ВИВЧЕННЯ

В статті проаналізовані аспекти самоставлення в структурі самосвідомості, особистості, саморегуляції. На їх основі виявлені та систематизовані теоретичні проблеми самооцінки, емоційно-ціннісного ставлення, самоповаги, самопізнання та проблеми функціонального призначення самоставлення в формуванні життєвої перспективи.

Ключові слова: *свідомість, самосвідомість, емоційно-ціннісне ставлення, самоповага, самопізнання.*

Постановка проблеми. Процес становлення людської особистості включає в собі як невід'ємний компонент формування її свідомості і самосвідомості. Особистість як свідомий суб'єкт усвідомлює не тільки оточуючих її, але і себе в своїх стосунках з ними. Вивчення самоставлення особистості є традиційною психологічною проблемою, але воно зберігає свою актуальність у зв'язку з широким колом питань, пов'язаних з формуванням адаптованої та творчої особистості. Сучасне зростання інтересу до проблеми розкриття творчого потенціалу особистості передбачає виявлення всіх її життєвих стосунків у різноманітних аспектах самоствердження і самореалізації та має зосереджуватися на пізнанні механізмів, які виступають внутрішніми детермінантами індивідуальної своєрідності її життєвої реалізації. Саме це і спонукає до досліджень самоставлення особистості у всій його різноманітності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У зарубіжній психологічній літературі психологія самосвідомості та самоставлення досліджується у роботах Р. Бернса, У. Джемса, К. Роджерса, М. Розенберга, Р. Уайлі, К. Хорні та ін.

Ставленню особистості до себе присвячений цілий ряд теоретичних і експериментальних досліджень вітчизняних психологів (Б. Ананьєв, Л. Виготській, Л. Гозман, О. Леонт'єв, Д. Леонт'єв, В. М'ящєв, С. Пантілєєв, С. Рубінштейн, Н. Сарджвеладзе, В. Столін І. Чеснокова та ін.), які розглядали її в контексті проблеми розвитку особистості. Так в роботах В. Століна була створена оригінальна психологічна концепція самосвідомості, яка отримала емпіричне підтвердження. В дослідженнях О. Соколової детально проаналізовані особливості самоставлення невротичної особистості.

Невирішені раніше частини загальної проблеми. Проте аналіз сучасного стану проблеми показує, що далеко не всі важливі аспекти вивчення самоставлення особистості знайшли відображення в психологічній літературі, та окреслені як наукові проблеми.

Як поєднується традиційність проблематики ставлення до себе з сучасними проблемами в психологічній науці? В яких основних аспектах вивчається самоставлення і які проблеми при цьому виявляються?

Адже саме чіткість розрізнення аспектів вивчення самоставлення особистості дозволить виявити існуючі проблеми в даній психологічній тематиці та окреслити напрями їх розв'язання.

Відсутність чіткої термінології призвела до того, що значення термінів, які використовуються більшістю авторів, не різняться, вони найчастіше вживаються як синоніми. С. Пантілєєв підкреслює, що «їх (термінів) понятійний смисл можна знайти лише в рамках конкретних досліджень або теоретичних побудов. Так що міцної термінологічної традиції в цій сфері поки не існує» [5, с.7].

Що стосується емпіричних досліджень функціонального призначення самоставлення особистості, то слід відмітити, що в сучасній психологічній літературі не досліджено основні закономірності специфіки поєднання емоційних властивостей особистості з компонентами самоставлення у творчій діяльності. Оскільки вітчизняні психологи (А. Брушлинський, І. Манюха, В. Моляко, Я.О. Пономарьов, В. Роменець, Т. Титаренко та ін.) схильні розглядати творчу діяльність людини як «її самодіяльність, самозміну, саморозвиток», можна припустити, що проблема самоставлення тісно поєднана з поняттям творчості.

Такий погляд на проблему самоставлення надасть можливість не лише його поглибленого вивчення, але й своєчасного втручання в процес формування життєвої перспективи особистості.

Відтак, недослідженими залишаються ще й питання зв'язку самоставлення особистості з особливостями побудови її життєвої перспективи, їх взаємозв'язок. Так, Т. Титаренко, аналізуючи життєвий світ особистості, розглядає ставлення до себе як функцію координат життєвого світу – ставлення до власного життя (психологічного часу) і ставлення до інших людей (психологічного простору). «Справді, у ставленні до себе, самоприйнятті інтегруються ставлення до міри самореалізованості на кожному етапі життєвого шляху та ставлення до значущих людей, які оточують особистість протягом її життя» [8, с.139]. За словами автора, у ставлення до себе відтворюється у згорнутому вигляді весь шлях світопобудови, включаючи і проект майбутніх самозвершень.

Потребує подальшого вивчення взаємозв'язок самоставлення особистості з переживанням психотравмуючих ситуацій, а саме вплив самоставлення на переживання в психотравмуючій ситуації та детермінанти його зміни при переживанні складних життєвих ситуацій (Т. Кириленко, О. Керик).

Отже, метою статті є виявлення основних аспектів

вивчення самоставлення особистості та систематизація їх за існуючими на сьогодні проблемними питаннями.

Виклад основного матеріалу. Психологічною наукою самоставлення розглядається як усталене почуття, що виникає на основі самосприйняття, самооцінки, Я-образу і оцінки значущого оточення. На рівні свідомості самоставлення проявляється у поведінці та діяльності як глобальне почуття «за» або «проти» самого себе у формі самоповаги, аутосимпатії, самоінтересу, очікуваного ставлення з боку оточуючих.

Такі автори, як І. Кон, В. Столін, Р. Бернс та інші розглядають самоставлення в структурі самосвідомості, як перший аспект його вивчення [1;3;7]. Вони розмежовують в єдиному процесі самосвідомості – знання про себе, процес отримання цих знань та процес самоставлення. Причому, самоставлення як психологічне утворення пов'язане з такими поняттями, як Я-концепція, образ Я, самооцінка, установка на себе тощо. Кожний з цих компонентів самосвідомості характеризується певним когнітивним змістом та емоційною забарвленістю.

При розкритті сутності ставлення людини до себе найчастіше вживаються чотири категорії: «загальна» або «глобальна самооцінка», «самоповага», «самоставлення» і «емоційно-ціннісне ставлення до себе».

Глобальна самооцінка стала предметом психологічного аналізу дякуючи роботам У. Джемса (1890), який одним з перших звертається до проблеми вивчення та визначення Я-концепції [2]. У. Джемс розділяє глобальне «Я» особистості на «Я, що усвідомлює» та «Я-як-об'єкт». Ці категорії він розглядає як дві сторони однієї цілісності, що існують одночасно. З одного боку, людина володіє свідомістю, а з другого – усвідомлює себе саму як один з елементів дійсності. Особистість, описуючи свої якості, завжди дає їм певні оцінки. Тому будь-який рефлексивний акт передбачає ідентифікацію «Я-як-об'єкта» і водночас встановлює нерозривний зв'язок того, хто пізнає, з тим, хто пізнається. У. Джемс, розглядаючи критерії такого оцінювання, наголошує на тому, що «самооцінка залежить від того, ким ми хотіли б стати, яке положення хотіли б зайняти в цьому світі; це служить точкою відліку в оцінці наших власних успіхів або невдач» [2, с.35]. Пізніше це положення Р. Бернс назвав «постулатом Джемса» [1, с.48], а його підходи «основоположними» [1, с.49].

Базуючись на них, Р. Бернс розглядає Я-концепцію як сукупність уявлень людини про себе, сукупність оцінних характеристик та пов'язаних з ними переживань. До структури Я-концепції Р. Бернс включає наступні компоненти: образ «Я» – уявлення індивіда про себе самого; самооцінку – афективну оцінку цього уявлення, яка виявляється у прийнятті або неприйнятті конкретних рис образу «Я»; потенційну поведінкову реакцію, яка викликається образом «Я» і самооцінкою [1, с.32]. «Образ Я» або «картина Я» є описовою складовою Я-концепції, а складова, що відображає ставлення до себе, на думку вченого, є самооцінкою або прийняттям себе. Виходячи з цього, «позитивну Я-концепцію можна прирівняти до позитивного ставлення до себе, до самоповаги, прийняття себе, відчуття власної цінності» [1, с.37].

У вивченні самоставлення в аспекті самосвідомості проблемним питанням є структура самоставлення.

Предметом самосприйняття і самооцінки індивіда

можуть бути його тіло, здібності, соціальні зв'язки тощо. Згідно з цим виділяється система часткових, парціальних оцінок. Узагальнюючи ці уявлення, І. Кон пише, що глобальна самооцінка «являє собою загальний знаменник, підсумкове вимірювання «Я», що виражає міру прийняття або неприйняття індивідом самого себе, позитивне або негативне ставлення до себе, похідне від сукупності окремих самооцінок» [3, с.71]. Виходячи з цього, можна припустити, що структуру самоставлення складають рівень парціальних самооцінок та рівень узагальненої самооцінки. Нажаль, ця точка зору емпірично не доведена.

У вітчизняній психології під глобальною самооцінкою переважно розуміється особливе афективне утворення особистості, яке є результатом інтеграції самопізнання і емоційно-ціннісного самоставлення (І. Чеснокова) або загальне відчуття «за» та «проти» себе як сукупність позитивних і негативних моментів самоставлення (В. Столін). В процесі формування глобальної самооцінки виокремлюються такі механізми як проєкція усвідомлених властивостей на внутрішній еталон (В. Сафін); думка індивіда про самого себе, в якій він або які-небудь аспекти його «Я» відповідають бажаним властивостям, порівняння реального «Я» з ідеальним «Я» (Л. Гозман, К. Роджерс); відзеркалення суб'єктом інформації про себе з погляду певної системи цінностей (Г. Віліцкас); особистісне розуміння власної цінності, що відображає суб'єктивну значущість «Я» (Р. Бернс); оцінка своїх характеристик які сприяють або перешкоджають самореалізації (С. Пантілеєв, О. Соколова, В. Столін).

Аналіз психологічних механізмів формування глобальної самооцінки дозволяє, услід за І. Коном, стверджувати, що в її основі виявляються такі процеси як засвоєння суб'єктом зовнішніх оцінок (це може бути і безпосереднє відзеркалення чужих оцінок, і рівняння на іншого), соціальне порівняння за ознаками «краще – гірше» або «схожий – несхожий» і самоатрибуція, коли індивід робить висновки про себе і про свої внутрішні стани, спостерігаючи і оцінюючи свою поведінку в різних ситуаціях.

Необхідно зазначити, що у вітчизняній психології поняття цілісної самооцінки не одержало свого розвитку. Так глобальна самооцінка особистості традиційно розглядається як похідна від її парціальних самооцінок.

Виділяють три підходи в описі механізмів формування глобальної самооцінки. Вона розглядається:

- як сума парціальних самооцінок, які пов'язані з різними аспектами Я-концепції;
- як інтегральна самооцінка парціальних аспектів, зважених за їх суб'єктивною значущістю;
- як ієрархічна структура, що включає парціальні самооцінки, інтегровані за сферами особистісних проявів, причому нагорі ієрархії знаходиться узагальнене «Я» [5].

Наступним проблемним моментом у вивченні самоставлення особистості в аспекті її самосвідомості є його вивчення як компоненту самосвідомості. Найчастіше при цьому для позначення самоставлення як структурної складової самосвідомості використовується поняття «емоційно-ціннісне самоставлення».

Теоретичні основи розуміння самоставлення як компоненту самосвідомості були закладені І. Чесноковою, яка і вводить в науковий обіг поняття «емоційно-ціннісне самоставлення», що визначається нею як «специфічний

вид емоційного переживання, в якому відображається власне ставлення особистості до того, про що вона дізнається, розуміє, «відкриває» відносно самої себе» [9]. Переживання при цьому розуміється як внутрішня динамічна основа, спосіб існування самоставлення, через який людина усвідомлює ціннісний сенс власного ставлення до себе.

Формування самоставлення як афективного компонента самосвідомості здійснюється на двох рівнях самопізнання. На першому рівні емоційно-ціннісне самоставлення виникає як результат співвідношення людиною себе з іншими людьми. Підсумком такого самопізнання є одиничні образи самого себе і своєї поведінки, які як би прив'язані до конкретної ситуації. Провідними формами самопізнання в рамках порівняння «Я – інший» є самосприйняття і самоспостереження.

На другому, більш зрілому, рівні самопізнання формування самоставлення здійснюється в рамках порівняння «Я – Я» за допомогою внутрішнього діалогу. Провідними формами такого самопізнання є самоаналіз і само осмислення [9].

С. Пантілеєв та В. Столін розглядають самоставлення як безпосередню наявність у свідомості особистісного сенсу «Я». Тут самоставлення не базується на оцінці соціальної бажаності сприймання себе, і не є прямим наслідком знання про себе, хоча виводиться з нього. Цей підхід ґрунтується на ідеї про те, що в основі самоставлення лежить оцінювання особистістю свого «Я», власних рис за ставленням до мотивів, які виражають її потребу в самореалізації [5; 7].

Самоставлення в рамках даного підходу розуміється як сформоване в процесі співвідношення власних властивостей особистості з мотивами її самореалізації. Самоставлення семантично формується (когнітивна складова) і переживається (емоційна складова) у свідомості суб'єкта. Когнітивна складова самоставлення в свідомості виражається в суб'єктивному присвоєнні собі рис, тобто в самосприйнятті, емоційна – у виникненні емоцій, відчуттів, направлених на самого себе [7].

Оцінювання особистістю свого власного «Я» не заважає розуміти її як відображення ставлення людини до себе (почуття «за» або «проти» себе). Це почуття характеризується відносною стійкістю, амодальністю та мало залежить від актуального самосприйняття. При цьому почуття «за» і «проти» себе традиційно розглядається як стійка особистісна риса. Це і є другий аспект розгляду самоставлення особистості.

Отже, глобальна самооцінка є тим психологічним поняттям, в якому найдетальніше відображене ставлення людини до себе як переживання щодо власного «Я». Це почуття є стійким психічним утворенням і виявляється як особистісна риса (властивість).

Виступаючи стійкою особистісною рисою, самоставлення тісно пов'язане з іншими властивостями особистості та впливає на формування змісту, структури і форми прояву системи психологічних особливостей особистості (І. Чеснокова), з метою її життя і діяльності, з її ціннісними орієнтаціями, виступає найважливішим чинником утворення і стабілізації її цілісності (Б. Ананьєв, Г. Олпорт).

Слід відмітити, що термін «глобальна самооцінка» був витіснений терміном «самоповага».

В західній психології «самоповага» найчастіше

розглядається у зв'язку з вивченням уявлень особистості про себе як систему соціальних установок. При цьому під установкою розуміється гіпотетичний конструкт, який позначає заснований на минулому досвіді стан готовності людини, що направляє, спотворює або іншим чином впливає на її поведінку.

Виокремлюються два підходи до визначення змісту самоповаги як установочного за своєю природою утворення.

Перший підхід розглядає самоповагу як загальну установку особистості відносно своєї цінності [6]. При цьому під самоповагою розуміється позитивна або негативна установка, обернена на специфічний об'єкт, званий «Я», що включає пізнавальний (знання про себе, уявлення про свої якості, властивості), емоційний (оцінка цих якостей і пов'язані з нею почуття відносно себе) і практичний компоненти.

Другий підхід розуміє самоповагу як емоційний компонент установки [1; 3].

Але, незалежно від того, чи розглядається самоповага як установка або як її емоційний компонент, суттєвою характеристикою самоповаги виступає її здатність регуляторно впливати на актуальну поведінку людини, що визначає третій аспект вивчення самоставлення особистості.

На думку І. Чеснокової, людина з високою самоповагою вірить в себе, вважає, що може подолати свої недоліки. Розвинуте позитивне почуття до свого «Я», як стійка особистісна риса, є центральною ланкою внутрішнього психічного світу людини та лежить в основі єдності і цілісності її особистості, погоджує і упорядковує внутрішні цінності, завершує структуру характеру. Ставлення особистості до себе впливає на прояв соціальної активності особистості, обумовлює її адекватність і диференційованість [9].

Розуміння самоставлення як установочного утворення знайшло своє пояснення в роботах тих дослідників, які вибудовують свої бачення про даний феномен на базових положеннях теорії диспозиційної регуляції соціальної поведінки І. Кона [3] і теорії установки Д. Узнадзе [6].

Так, І. Кон визначає самоповагу як емоційний компонент особливої установочної системи – «образу Я», як особистісне оцінювальне судження, виражене в установках індивіда до себе, які вказують міру здатності індивіда до успішності.

Як установче утворення ставлення людини до себе визначається і представниками школи Д. Узнадзе. В даній традиції концептуальна модель самоставлення як соціальної установки найдетальніше розроблена Н. Сарджвеладзе. На думку дослідника, ставлення до себе разом із соціальним статусом і установкою особистості до зовнішнього світу, складає зміст системи «особистість – соціальний світ» і є однією із структурних одиниць диспозиційного ядра особистості. Під диспозицією автор розуміє «схильність до певної взаємодії особистості з соціумом і самою собою... як деяку готовність або фіксовану установку суб'єкта життєдіяльності» [6, с.192].

Отже, дослідники, які визначають самоставлення особистості як установче утворення, акцентують свою увагу на його місці в системі саморегуляції. При цьому саморегуляція розуміється як процес організації особистістю своєї поведінки, «в який включені

результати самопізнання і емоційно-ціннісного ставлення до себе» [9, с.26].

Висновки. В ході теоретичного аналізу були виявлені три аспекти розгляду ставлення людини до себе:

- розуміння самоствавлення як афективного компоненту самосвідомості (самоставлення в структурі самосвідомості),
- як риси особистості (самоставлення в структурі особистості),
- як компоненту саморегуляції (самоставлення в системі саморегуляції).

Таким чином, три аспекти розгляду самоствавлення особистості в психологічній літературі визначають два напрями проблем вивчення самоствавлення особистості. Це проблеми змісту і природи самоствавлення та проблеми його функціонального призначення.

Література

1. Бернс, Р. Развитие Я-концепции и воспитание. [Текст] / Р. Бернс; Пер. с англ. / Общ. ред. В.Я. Пилиповского. – М.: Прогресс, 1986. – 424 с.
2. Джемс, У. Психология. [Текст] / Джемс Уильям – М.: Педагогика, 1991. – 368 с.
3. Кон, И.С. Открытие «Я». [Текст] / И.С. Кон – М.: Политиздат, 1978. – 367 с.
4. Колодязна А.В. Проблеми поняття самореалізація. Перспективні напрямки світової науки: Збірник статей учасників двадцять шостої Міжнародної науково-практичної конференції «Інноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя» (7-11 квітня 2014 року, Запоріжжя). – Том 1. Науки гуманітарного циклу. – Видавництво ПТГА. – Запоріжжя, 2014. – 112 с. – С. 21-24
5. Пантилев С.Р. Самоотношение как эмоционально-оценочная система. [Текст] / С.Р. Пантилев. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 108 с.
6. Сарджвеладзе, Н.Н. Личность и ее взаимодействие с

социальной средой. [Текст] / Н.Н. Сарджвеладзе – Тбилиси: «Мецниереба», 1989. – 206 с.

7. Столин, В.В. Самосознание личности. [Текст] / В.В. Столин – М.: МГУ, 1983. – 284 с.

8. Питаренко П.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. – К.: Либідь, 2003. – 376 с.

9. Чеснокова, И.И. Проблемы самосознания в психологии. [Текст] / И.И. Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.

References

1. Berns, R. Razvitye Ya-kontseptsyy u vospytanye. [Tekst] / R. Berns; Per. s anhl. / Obshch. red. V.Ya. Pilypovskogo. – M.: Prohress, 1986. – 424 s.

2. Dzheems, U. Psykhiolohiya. [Tekst] / Dzheems Uilyam – M.: Pedagogika, 1991. – 368 s.

3. Kon, I.S. Otkrytiye «Ya». [Tekst] / I.S. Kon – M.: Polityzdat, 1978. – 367 s.

4. Kolodiazna A.V. Problemy poniattia samorealizatsiia. Perspektivni napriamky svitovoi nauky: Zbirnyk statei uchastnykiv dvadtsiat shostoi Mizhnarodnoi naukovno-praktychnoi konferentsii «Innovatsiyni potentsial svitovoi nauky – KfKfI storichchia» (7-11 kvitnia 2014 roku, Zaporizhzhia). – Tom 1. Nauky humanitarnoho tsykhlu. – Vydavnytstvo PTA. – Zaporizhzhia, 2014. – 112 s. – S. 21-24

5. Pantyleev S.R. Samoотношение как эмоцонально-otsenochnaia sistema. [Tekst] / S.R. Pantyleev. – M.: Yzd-vo MGU, 1991. – 108 s.

6. Sardzhveladze, N.Y. Lychnost y ee vzaymodeistvye s sotsyalnoi sredoi. [Tekst] / N.Y. Sardzhveladze – Tbilysy: «Metsnyereba», 1989. – 206 s.

7. Stofyn, V.V. Samosoznanye lychnosti. [Tekst] / V.V. Stofyn – M.: MGU, 1983. – 284 s.

8. Tytarenko T.M. Zhyttiievi svit osobystosti: u mezhakfi i za mezhamy budennosti. – K.: Lybid, 2003. – 376 s.

9. Chesnokova, I.Y. Problemy samosoznanya v psykhiolohiyu. [Tekst] / I.Y. Chesnokova. – M.: Nauka, 1977. – 144 s.

Kolodiazna A.V.,

Candidate of Psychological Sciences, Assistant Professor of Department of vocational education in technology and design of Kyiv National University of Technology and Design, kol-alla@ukr.net

Ukraine, Kyiv

THE ASPECTS AND PROBLEMS SYSTEMATIZATION OF STUDYING OF PERSONALITY SELF-RELATION

In the structure of self-consciousness, personality, self-regulation the aspects of self-relation was revealed in the article. On their bases theoretical problems of self-evaluation, emotional and valuable relation, self-respect, self-knowledge and problems of functional purpose of self-relation in the life perspective formation.

Key words: consciousness, self-consciousness, emotional and value relation, self-esteem, self-knowledge.

